

Pajkoskodjunk, huncutkodjunk?

(Megjelent a Módszertani Lapok – Magyar 1996/3. 24–32.)

A pajkos, huncut, csintalan gyermeknek manapság némi kis dorgálás jár, miközben a száj szögletében megbúvó mosolyt csak nehezen tudja palástolni szülő, pedagógus egyaránt. Ám nem így régent! Néhány „pajkos” kifejezésért akár fel is akasztották az embert. Pedagógiai munkánk során gyakran érezzük szükségét a nyelvi durvaság, trágárság elleni harcnak. Meg is ragadunk mindenféle eszközt az ijesztő mértékben terjedő ízléstelen nyelvhasználat visszaszorítására, hiszen jól tudjuk, hogy a legnagyobb akkor a baj, ha a durva, trágár kifejezéseket a megszokás „szentesíti”.

Én most mégis arra biztatom kollégáimat, hogy *„illetlenkedjünk”* egy kicsit. Nem öncélúan tesszük ezt, hiszen a nyelvtörténeti, néprajzi, művelődéstörténeti érdekességek birtokba vétele után talán tanítványaink is felfigyelnek a nyelvi igénytelenségre, és belülről jövő motiváció tesz féket nyelvükre, ha viccet mesélnek vagy dühüket, kudarcukat fogalmazzák meg, öltöztetik, (vagy inkább vetkőztetik) nyelvi formába.

A gyerekek egy része talán nincs is tudatában annak, hogy illetlenül beszél. Érdeemes egy-egy nyelvtanórán elővenni a Magyar értelmező kéziszótárt, és felolvasni a „trágár”, „káromkodás”, „szitkozódik” címszavakat. A „káromkodik”, „káromol” etimonja bizonytalan ugyan, mégis érdemes megnézni a szócsaládot történeti-etimológiai szótárunkban is, mert így nyilvánvalóvá válik, hogy a 'beszenyezés, tisztátalanság, mocsok' jelentésű ószláv töből származhat, s valamiképpen kárt okoz az az ember, aki káromol, káromkodik. A 'káromkodik' kitágult jelentéskörrel ma már szinte mindenfajta durva és trágár szó, kifejezés használatára mondható.

Az átokra, szitokra, becsmérlő kifejezésekre az irodalmi anyag feldolgozása során bőven találunk példákat, hogy csak a „szemérmes” Arany Jánost említsem, aki a fene szót is csak így írta le: f..., a Pázmány lovagban látszólag megfélemedezik magáról, amikor így ír: „Beste kura fi...zetségért látni a vendéget!” A „kurafi” a ma egyik legtöbbet emlegetett becsmérlő szavunk, a „kurva” hímnemű párja, amelyről sokan azt hiszik, hogy a latin curvus, curva, curvum melléknévből magyarosult, holott ez is a szlávból került nyelvünkbe — tyúkot, illetve kakast jelentett. És mint ahogyan a francia kokott, ez is jelentésmódosuláson ment át. Az Arany János-i átok talán legszebb példája a Szondi két apródjának utolsó versszaka. Azt persze már csak magunk között említjük meg, hogy ez a „szemérmes” költő azért Arisztophanész-fordításában alaposan kimalackodta magát. De Villont, Shakespeare-t, Ovidiust, Pázmányt, Zrínyit, Petőfit, Weörest, Juhász Ferencet és még sok más irodalmi példát lehetne felsorakoztatni annak bizonyítá-sára, hogy a legtrágárabb kifejezés is költészetté válhat, ha van funkciója, ha művészileg indokolt a használata. Épülhet tehát káromkodásból katedrális, ha értő kezek rakják a téglát. Kitérhetünk olyan — nagy botrányt kavart — művekre is, mint Fejes Endre

Rozsdatemetője

vagy Spiró György

Csirkefej

című drámája. Ez utóbbi mű sokkoló hatását így írta le Sebestyén Árpád nyelvészprofesszor: „...olyan töménységben zúdítja ránk a nyelvi mocskot, hogy még a szünetben is alig merünk egymásra nézni szégyenkezés nélkül. ...A mű éppen azért megrázó, mert szembesít bennünket a mindennapi valósággal... Az lenne a baj, ha nem botránkoznánk meg. De nem a trágárságon, hanem a nyelvi, tudati, lelki lepusztuláson, mint egymástól elszakíthatatlan társadalmi jelenségen egyszerre.”

1

„...a káromkodásban nem a nyelvi kifejezési formák játsszák a legfőbb szerepet — mutat rá Benkő László —, vagyis a káromkodás nem kizárólag és nem is elsősorban nyelvi kérdés, hanem társadalmi, lélektani és más egyéb indítékokra vezethető vissza.”²

Mióta káromkodnak vajon az emberek? Pontos választ persze nem tudunk adni erre a kérdésre, de az biztos, hogy a bibliai Tízparancsolat egyike; „Uradnak, Istenednek a nevét hiába ki ne mondd”³ nem véletlenül került be a legfőbb erkölcsi és vallási törvények közé. Az is valószínű, hogy a magyarok előbb tudtak káromkodni, mint írni. Makoldy Sándor „... káromkodásunk legrégibb formuláit az ázsiai puszták nomád pásztoréletének szabadosságából...” eredezteti.

4

Zlinszky Aladár a káromkodás lelki okait így magyarázza: „A primitív ember összetörte bálványát, ha az nem teljesítette kérelmét, melyet imával, áldozattal tőle ki akart kényszeríteni. Ugyanez a lelki alapja a káromkodásnak is. A káromló elátkozza azt a felsőbb hatalmat, akitől kérelme teljesítését hiába várta. Ma már nem kéri áldozattal, rendszerint imával sem, de atavisztikusan, tudat alatt ott van azért a régi beidegződés. A csalódás a bálványtöréshez hasonló lelkiállapotot vált ki, s a haragvó legalább szavakkal töri össze bálványát, mikor

gyalázza..."

5

A Corpus Jurisban olvasható „Első Endre Parancsolatja vagy rendelkezései” 5. pontjaként a következő; „Valaki Istent és az ő szentjeit és papjait szidalommal illetné, vagy valami gonoszságot cselekednék azokon, tudja meg, hogy elsőben Isten, azután az ő büntető haragja száll reá.”

6

Az évezredet követő első században, tehát a keresztény magyarokat már törvénnyel kellett büntetni „maledicere”, vagyis káromkodás miatt.

Mások a káromkodás elterjedését török átokként értelmezik.

Lehoczky Tivadar bizonyítottan látta, hogy a káromkodás szokása hazánkban az ország három részre szakadása körül vált általánossá. ⁷ Nem kétséges,

hogy a XVI. század „kedvez” a durva, ízléstelen nyelvhasználatnak. „A két pogány közt egy hazáért vívott harcok, az örökös félelem a harácsoló, nőket és gyermekeket is elhajtó törököktől és az adót szedő császári zsoldos csapatoktól, a pártállásukat állandóan változtató és adót követelő nagyuraktól a kisnemeseket, a városi polgárokat és a népet létbizonytalanságban, örökös életveszedelemben tartotta. A korszak zaklatottságát még csak fokozta a protestánsok és katolikusok küzdelme a szabad vallásgyakorlatért. Ilyen körülmények között az emberek átkozódásokkal és káromkodásokkal próbáltak enyhíteni testi-lelki szenvedéseiken és a csapásokon.”⁸

A kódexirodalomból vett nyelvtörténeti adatok viszont azt tanúsítják, hogy nem kellett a magyaroknak a törökre várni, már jóval előbb, és még az istenes életet élők, a kolostorok és klastromok lakói is elragadtatták magukat olykor-olykor. A Birk-kódexből való ez az 1474-es adat (átírásban); „valamel soror szitkozódással, vagy átokkal... mást megfertend”.

9

Az 1529-ből származó Virginia-kódexrészlet

9

(szintén átírva) — „isten nevével átkozotam, szitkozotam, káromlást tötem” — még súlyosabb bűnökről számol be. De a templomokban zajló hitvitákban sem kímélték egymást az emberek. Bornemisza Péter Ördögi kísértetek című prédikációs gyűjteménye, Pázmány Péter vitairatai is bővelkednek erős kifejezésekben. Gazdag tárházai a korabeli beszélt nyelv trágárságainak az iskoladrámák szüneteiben előadott közjátékok (Intermedium) is.

A régi káromkodások talán leggyakoribb fajtája az „adtázás” vagy adta-teremtettetés. Ilyen kifejezésekkel, mint ördög adta-teremtette, ebadta, disznóadta, a teremtést Istentől elvitatták, ezért számítottak ezek a ma már inkább humorosnak ható formulák istengyalázásnak. A „teremtésedet!” szintén súlyos véték volt. Aki a „teremburáját” szócikket fellapozza a történeti-etimológiai szótárban, ámulva olvassa az eredetiül szolgáló ugyancsak obszcén káromlást. De Jézus, a Szűzanya, a Szentek, a Szentháromság, az angyalok, a templom, a lélek, a kereszt káromlása sem volt ritka. Vagy önálló szitokszóként használták, vagy összekapcsolták más káromkodási formulákkal. A régi káromkodási formák között találhatók még a „lelkeződések”, „míveltetések” is. Czigány László egy kötetnyit gyűjtött össze a XVII(-XIX. századból Zala megyéből.

10

A gyalázkodások között az egyik igen sértő kifejezés volt az *ageb, vén kutya*, hiszen a boszorkánysággal volt egyenlő ez a vád. Azzal a hittel függött ugyanis össze, hogy a boszorkányok öreg korukban ebbé válnak. Már maga a boszorkány is igen erős kifejezésnek számított, hiszen alapszava az egész törökségben ismert „bas-” igető (jelentése; nyom), amely eufemisztikus szándékkal került át a magyarba, és ikes változata ma is az egyik leggyakoribb káromkodási formulánk. A lidércnyomást okozó boszorkány pedig bevonult a mesék világába.

A szitkozódás, káromkodás tehát igen súlyos *bűnnek számított a középkortól kezdve* egész keresztény világunkban, s a törvény teljes szigorral próbált gátat vetni a szitokáradatnak, káromkodáshullámnak. Mindhiába. Érdekes, hogy „Rómában és az antik Görögországban a káromkodás, átkozódás nem volt bűncselekmény, illetve az a felfogás uralkodott — mint ezt Cicerónál és Tacitusnál is olvashatjuk —, hogy a káromlót megbüntetni nem az állam, hanem az istenek dolga. Ez a szemlélet mindaddig uralkodó volt, amíg a keresztény vallás gyökeret nem vert. Justinianus 77. novellája (törvénye) az első állami törvény, amely elrendeli az istenkáromlók és átkozódók büntetését. A büntetés célja az isten kiengesztelése, nehogy bosszút álljon. Ezért a legsúlyosabb büntetést szabják ki, a halált.” — írja Nyerges Ágnes *A harag villámhárítója* című cikkében.

11

„A XVI-XVII. századi törvényeink rendelkezései szerint az először káromkodót nyilvánosan megvesszőzték, másodízben megbotozták, a harmadszor is vétkező pedig a gyilkosokhoz és más gonosztevőkhöz hasonlóan halállal bűnhődött.”¹² Egy Dévaj Józsi nyelvű „urat” az 1820-as években egy évi börtönre, s fertályonként 30 pálcára ítélték „fajztalan” élete és „pajkos” kifejezései miatt.

13

Az ily módon vétkezők között ritkán ugyan, de nők is akadtak. Ezért hozták például Zalában azt

a rendelkezést, hogy a káromkodó „férfiak 300 pálcaütéssel fenyíttessenek, ha pedig nők, kalodába zárják őket!” Nők különben ritkán kerültek vád alá (egy évszázad alatt mindössze hatan). Két évi tömlőccel bűnhődött az az andráshidai Péderi Róza, aki nő léteére úgy káromkodott, hogy ezek a „különös káromkodások még Férfiú renden lévőktől is ritkán hallattanak.”¹⁴

A nemesek természetesen e vonatkozásban is kivételezettek voltak, hiszen őket kizárólag pénzbüntetéssel sújtották, igaz, ez az összeg 50 forintra is rúghatott. (Csak összehasonlításképpen: egy ökör ára akkoriban 30-40 forint volt.) Az úriszékek és a vármegyei közgyűlések szívesen szabtak ki pénzbüntetést, ezzel is növelték bevételeiket.

Mária Terézia 1761-es rendelete már enyhébben ítéli meg a káromkodást. A nemeseket pénzbírsággal sújtja, a jobbágyokat palcázással. Ám Istent, Máriát és a szenteket szándékosan káromló visszaesőket továbbra is halállal büntetik.

„Az 1780-as évektől megváltozott az istenkáromlás minősítése: már nem büntett, hanem csupán polgári vétség. II. József ekként rendelkezett a káromkodóról: „...ezzel úgy kell bánni, mint egy eszelőssel, és mind addig a Bolondok házába fogva tartani, még a jobbulásnak bizonyos jeleit nem mutatja.” - idézi Czigány László.¹⁵

A *büntetés módja* tehát igen változatos volt: kipellengérezés, meglapátolás (bot helyett lapátot használtak veréskor), böjtöltetés, a piacon falóra feltétel, nyilvános megkövezés. Veszprém törvényszéke 1782-ben egy 23 éves kenesei legényt, Csányi Antalt igen súlyos istenkáromlás miatt nyelve kitépésére, lefejezésre, majd holtteste máglyán való elégetésére ítélte.

Irthatták tehát tűzzel-vassal a trágárságot, mégis egyre nagyobb tért hódított az obszcenitás, egyre cifrábban káromkodtak az emberek. A XIX. századtól enyhült a törvény szigora, megszorodtak a felmentő ítéletek, s a visszaesőkre is legfeljebb 1 évi börtönbüntetés vagy 25-100 botütés várt.

1843-ban újra napirendre került a káromkodásról szóló törvény megújítása vagy módosítása. Óriási viták alakultak ki országszerte. Volt olyan követ, aki esztelenségnek minősítette, s nem bűnnek. Mások a javulást a neveléstől várták, nem pedig a büntetéstől. Végül így került be a törvénybe: az büntethető, aki „az Istent gyalázó kitételeket valamely gyülekezeten nyilvánosan,

szóval, nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által követi el." Ez a törvény „több mint száz éven át maradt érvényben, s a mindennapos bírói gyakorlatban a kihágási büntetőtörvénykönyv 51. paragrafusaként érvényesült.

A mai magyar jogszabályok semmiféle intézkedést nem tartalmaznak a káromkodásról, az átkozódásról."¹⁷

Sok tanulsággal jár annak a megfigyelése is, hogy szitokformuláink milyen hangulat- és jelentésváltozáson mentek át az évszázadok folyamán. Aki ma fene, *frász*, *franc*, *súly*, *dög*, *nyavalya*, *guta*, *rosszebb* s zavakkal fejezi ki bosszúságát, már nem is gondol arra, hogy ezek régen milyen súlyos szitok- vagy átokszók voltak, hiszen valamennyi igen súlyos betegségnévből származik. (fene = fekélyes, gennyes, sebes, rákos betegség, *franc* = francia betegség, azaz szifilisz, vérbaj, a *rossz* *seb*, *rossebb* ugyancsak vérbaj vagy rák, a *súly* = bőrbetegség, vérbaj, *dög* =lepra, *nyavalya* - *nyavalyatörés* = epilepszia, *frász* = görcsroham -ellene süttették kalácsból a karikát, hogy megakadályozzák a rohamot-, *guta* = agyvérzés).

A *kórság*, a *nehézség* (*nyehésség*) a betegség szónak felelt meg, ezeket is gyakran kívánták egymásra a haragosok.

A ma már kedveskedő, familiáris hangulatú *csintalan*, *bűbájos*, *huncut* annyira sértő volt, hogy az utóbbi még párba is provokált. A

csintalanság

a tisztesség, illendőség határainak áthágását jelentette, a

bűbájos

mindkét tagja a boszorkányságra utalt, a

huncut

pedig egyenesen alávaló gazembernek „titulálta” a megnevezettet. Ez a német eredetű szó egy összetétel eredménye; előtagja a 'kutya' jelentésű

Hund,

utótagja pedig a

Fut

szó, amely <trágár szóként:> 'nő vagy nőtény emlős állat nemi szerve' jelentésű. Többszörös átvétellel, különböző német nyelvjárásokból került át nyelvünkbe valószínűleg a Magyarországon és Erdélyben állomásozó német katonaság révén. A németből vettük át a csirkefogó jelentésű

kujon

szót is, ami viszont a franciából került át a 16. században a német nyelvbe (Couillon: 'here, herezacskó, gyáva hitvány ember, hólyag, barom, hülye' jelentésekkel).

A *fékomadtát* a Magyar értelmező kéziszótár enyhe szitokszónak minősíti, hiszen az előtagul szolgáló német eredetű ige 'nemileg közösül' értelme mára elhomályosult, és társaival: a

fikkom

és

fitta

szavakkal együtt inkább humoros hatást kelt.

Érdekes az is, hogy a ma már melléknévként használt pajkos és *pajzán* a XVI, XVII. században még főnévi használatú is volt. Az ismeretlen eredetű

pajkos

ról nem dönthető el, hogy főnévi szerepe korábbi volt-e a melléknévinél, de az biztos, hogy a régi nyelvben erősen pejoratív ízű ez a szó. A feltehető alapjelentés szerint féktelen, zabolátlan magatartásra utaló szó más-más szövegkörnyezetben különféle jelentésszűkülésen ment át, így alakultak ki jelentésváltozatai: 'parázna, feslett életű személy, gazember, elvetemült, erkölcsileg erősen kifogásolható magatartású ember,' majd lett játékos, kedves hangulatúvá, a csintalan és játékos szinonimájává. Főnévi használatára egy adat 1595-ből: „és így nem titkon s nem valami nőtlen

pajkosokkal,

hanem nyilván és jámbor személyekkel kellett volna elmenni". (TESz. III. 59-60.)

Az oszmán-törökből átvett *pajzán* szó eredetileg gályarabot jelentett, (ez pedig a perzsa 'rabszolga' átvétele), majd ebből fejlődött a 'könnyelmű, léha, semmirekellő, haszontalan, hitvány' és még sok más jelentés. Egy 1643-as adat a főnévi használatát bizonyítja: „meddég az pajzánok, rabok az tengerről meg nem jőnek az hajókkal.” (TESz. III. 61.).

A felsorakoztatott adatok is igazolják, hogy ma már jogosan kaphatnak bizalmas, tréfás vagy éppen választékos stílusminősítést az egykori durvaságok. Ennek persze a fordítottjára is találunk példát a nyelvtörténeti anyagban.

Calepinus 1585-ös latin-magyar szótárában olyan szók is előfordulnak — általában anatómiai megnevezések —, amelyek később a társalgási nyelvből száműzve az alantasabb nyelvi rétegekbe csúsztak le. Ilyen volt például a *segg*, *seggpecsenye*, *tök* (ennek későbbi neve a *here*), *farka* valakinek.¹⁸

Még ma is megoldatlan különben bizonyos testrészek, testi funkciók köznyelvi megnevezése. A hétköznapi beszédszituációkban a jobbára görög-latin műszók használata éppolyan stílustalan, mint a közönséges vagy trágár kifejezéseké.

Szerkezet, alaki megformáltság, funkció dolgában is sok érdekes és jellegzetes vonás jellemzi a káromkodásokat, szitkozódásokat. Galgóczy László szerint: „A káromkodások ma már nyelvi klisék — amennyiben nem a beszélő által alkotott kapcsolatok —, jelentésük elhomályosodott, funkciójuk pusztán annyi, hogy indulatot fejeznek ki.”¹⁹

Egy részük tehát az állandósult szókapcsolatok, a szólások közé sorolható, más részük improvizáció.

Kevés szóból épülnek fel (az egyszavas forma sem ritka), egyszerű, bővített mondatos típusuk a leggyakoribb. A gazdag magyar szókészlet igen kicsi hányadából gazdálkodnak, néhány jellegzetes ige és melléknév biztosítja a hatást. Gyakori a hiányos szerkezet is, pl. *A rosseb! Ördögöt!*

Az átok- vagy szitokszóknak nem ritka melléknévi használata sem: *pokoli, isteni, dögös, fene jó*. Ez utóbbi példa nagyon jól mutatja azt a folyamatot, melynek kiindulópontja a konkrét betegségnevé, ebből átokformula válik (

A fene egye meg!

), majd szitokszó lesz (

Affene!

), és végül nyomatékosító, hangulatkeltő elem (

fene jó

). A szitokformák használati értéke legerősebb, ha közvetlenül egyes szám második személynek mondják (

A fene egyen meg

!), gyengébb, ha harmadik személyre vonatkozik (

A fene egye meg!

)

és a leggyengébb, ha valami jelenségre vonatkoztatva használják (*A fenébe is!*

).
20

Durván megsérteni valakit persze nemcsak a szótárban „durva” stílusminősítéssel ellátott szóval lehet, és fordítva: a legdurvább szó is lehet kedveskedő, ha olyan hangsúllyal, hanglejtéssel kísérik. A beszédhelyzet felerősítő illetve gyengítő hatása is befolyásolhatja a durvaság fokát. A szótárilag rögzített minősítés mellett egy másik szempont a funkcionális vizsgálat. Benkő László funkciójukat tekintve a durva szók három típusát különbözteti meg: a fogalomjelölő, az indulatkifejező és a töltelékszó funkciót.²¹ Mai nyelvhasználatunkban éppen az a legszomorúbb, hogy a durva szók használatát már nem a heves érzelmek, az erős felindulás váltja ki, legalábbis elsősorban nem az. „Sokkal inkább egy magatartási forma, a modernség, korszerűség tartozékának vélt megnyilatkozási eszköz, főleg az ifjúság és a női nem körében elharapódzott divatjelenség... Az indulatkifejező jelleg háttérbe szorult, s a jelentés; tehát a nyelvi funkció nélküli töltelékszó szerepe vált a durva szók használatának uralkodó jegyévé!”²² „A

divatformulákká merevedett durva szók, kifejezések — akárcsak a többi, hasonló töltelékszó, frázis (állati, oltári, buli; ez van, hogy oda ne rohanjak; stb.) — a kommunikációban nem töltik be a jel alapvető funkcióját, nincs meghatározott közlést, információt közvetítő értékük.”²³

Benkő László arra is felhívja a figyelmet, hogy e jelentésszűrőkítő, kódosító kifejezések használatának káros hatása következtében a kifejezőkészlet elszegényedik, a gondolkodás tompul. Nem is kell használni, elég csak hallani ezeket úton-útfélen. Végül levonja a következtetést: „Minthogy nem kizárólag nyelvi jelenségről van szó, a nyelv művelés sem az iskolában, sem az iskolán kívül nem sokat tehet a durva szók elburjánzásának megakadályozására mindaddig, míg a társadalmi közízlés, a morális és esztétikai igényesség nem emelkedik olyan fokra, hogy a nyelvi törekvések hathatós segítője legyen.”²³

Valóban nem sokat tehetünk, de azt a keveset, amit lehet, tegyük meg. Érdeemes például egy rövid tesztlappal felmérni tanítványaink nyelvi kulturáltságát, megkérdezni véleményüket, együttgondolkodásra sarkallni őket, felébreszteni lelkiismeretüket, és egyáltalán... ráirányítani a figyelmet erre a fontos kérdésre. A mellékelt tesztlap alapján egy másodéves magyar szakos főiskolás csoportról a következők derültek ki: A hallgatók 87%-a minden csúnya szót trágárnak minősít. 87%-uk bizonyos esetekben megengedhetőnek tartja használatukat. 100% a munkahelyén (tanárképző főiskola) hall durva beszédet, 75% az utcán is, 37% otthon is, 25% a médiából is. Alkalmanként mindenki használja ezeket. 87%-ot megbotránkoztat, ebből 50% divatként értékeli a jelenséget. Tanítványai esetében a megkérdezettek fele rosszallását fejezné

ki, a fele tiltaná is használatukat (senki sem büntetné). Valamennyien vétségnek tartják a trágárságot. A legtöbb lélektani okokból eredeztetik (87%), de ugyanennyien a szociális helyzetet is felsorolják az okok között. (62% a nevelési hiányosságokat is megjelöli az okok sorában.)

A megkérdezett hallgatók háromnegyede hisz abban, hogy a pedagógiai eszközök segíthetnek a trágárság megszüntetésében. De jelentős segítségnek tartják a társadalmi változásokat (50%) és az egyház szerepét is (37%).

A jövő pedagógusai optimisták. Lesz dolguk bőven.

Jegyzetek:

1. Sebestyén Árpád: Értsünk szót! Debrecen, 1994. 105, 106.
2. Benkó László: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban. In: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana körében. Rácz E. – Szathmári I. szerk. Tk., Bp., 1980. 9.
3. Ábel – Zsuzsanna: Képes bibliai lexikon, 1987. 151.
4. Makoldy Sándor: A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. Ethnographia, 1926. 129.

Az idézetet közli: Czigány László: Káromkodások a XVIII-XIX. századi Zala megyében, Bp., 1992. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54. 8.

5. Zlinszky Aladár: A magyarság néprajza. 440.

Az idézetet közli: Benkő László i.m. 9.

6. Corpus Juris.

7. Lehoczky Tivadar: Mióta káromkodunk Magyarországon? Századok XVIII. 1984. 426– 127.

8. Bachát László: A trágárságtól ments meg, uram, minket! In: nyelvi illemtan. Deme – Grétsy – Wacha szerk., Bp., 1987. 1987. 329-30.

9. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I-III. Bp., 1976. III. 767.

10. Czigány László: Káromkodások a XVIII-XIX. századi Zala megyében, Bp., 1992. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54. 68.

11. Nyerges Ágnes: A harag villámhárítója. Az átkozódás, káromkodás történetéből, Világosság, 1996. 247.

12. Czigány: i.m. 10.

13. Uő. 6, 8.

14. Uő. 11.

15. Uo.

17 Nyerges: i.m. 249.

18. Nyelvi illemtan. Szerk. Deme – Grétsy – Wacha. Bp., 1987. 346.

19. Galgóczy László: Régi magyar káromkodások. In: A magyar nyelv rétegződése Szerk. Kiss J. – Szűts L. I-II. Bp. 1988. 357.

20. Nyelvi illemtan i.m. 332.

21. Benkő László i.m. 8.

22. Uő. i.m. 11.

23. Uő. i.m. 12.